

Az aesthetika megalapítója.

(Első közlemény.)

Az aesthetika eredetét és nevét lélektani vizsgálódásoknak és a rendszerezés után való vágnak köszönheti. Aránylag ifjú tudomány s eredete oly időbe esik, midőn a többi bölcséleti tudományok kialakultak s Wolff fáradozásai folytán szilárd formákat nyerve egységes rendszert képeztek. *Baumgarten Gottfried Sándortól* másfélszáz évvel ezelőtt 1750-ben jelent meg *Aesthetica* cz. műve, a mely az ily irányú vizsgálódásoknak nevet adott Baumgarten aesthetikai munkálkodásának gyökérszála Wolffra s innen Leibnizra vezetnek vissza. S hogy láthassuk és megérthessük, hogy minő helyet foglal el a Baumgarten értelmében vett aesthetika a bölcséleti disciplinák rendszerében, czél-szerű lesz egy kis kerülőt téve Leibniz és Wolff bölcséletének ide vonatkozó ágait ismertetni s azután vizsgálni Baumgarten aesthetikai nézeteit.

Czélunkhoz mérten kiindulópontúl vesszük Leibniz monadológiáját. Monastana a szellemi és anyagi világ összefüggését, a világegyetemnek, mint isten alkotásának tulajdonképeni lényegét akarja kikutatni, megmagyarázni. Spinoza egyszerű substantiájával szemben az egyéni substantiák abszolút sokaságát állítja fel, s ezeket a pythagoreusok után *monas*-oknak nevezi. A monasok összes határozmányainak előadása nem tartozik tárgyunkra. Itt, ez alkalommal a monasoknak csak képzetalkotó tevékenységével van dolgunk.

A monas lényege a tevékenység;¹ ennél fogva szakadatlan változásban van minden monas. Ez a változás benső, mert a monasnak nincsenek részei s a minék nincsenek részei, abban Leibniz szerint külső behatás változást nem idézhet elé. „A monasoknak nincsenek ablakaik, melyeken át valami behatolna vagy kijöhetne“. Ha tehát változásaik oka magukban a monasokban van, akkor minden állapotjuk a következőknek egész sorát foglalja magában, akkor „a jelen terhés a jövővel“.

De ez a tartalom térnélküli, eszmei, azaz nem egyéb, mint épen a képzetek. A monasok tevékenysége tehát a képzetalkotás, lényege a képzetalkotás tehetsége.

¹ Zeller: Geschichte der deutschen Philosophie seit Leibnitz. 2. kiad. München, 1875. 91. és köv. 1.

A monasok képzetalkotó tevékenységének a tartalma a valóság, a lét a maga egész terjedelmében. Ezért minden monas a világegyetem tüköre, a mint magát Leibniz kifejezi. A monasok lényege a képzet; azonban minden monasban a képzet más és más alakot vesz, a mint épen a monas természetének megfelel.

E pontnál célunkhoz már jó lépéssel közeledtünk. Leibniz most a képzeteket közelebről meghatározza. A képzetek szerinte nem szükségképen tudatosak. A képzetek lehetnek *világosak* és *homályosak*, a világosak megint *tiszta*k és *zavarosak*. Valamely képzet *világos*, ha tárgyát felismerni s másoktól megkülönböztetni tudjuk; ellenkező esetben *homályos*; *tiszta*, ha a tárgy egyes ismertető jegyeit megkülönböztethetjük s így meghatározását adhatjuk; ellenkező esetben *zavaros*. Leibniz meghatározása szerint tehát ugyanegy képzet lehet egyszerre világos és zavaros, a milyenek az érzéki képzetek, melyeket a külső tárgyról az érzékek útján nyerünk. Bármennyi fogalomzavart s haszontalan megkülönböztetést idéztek is elé a Leibniz iskolájában a képzeteknek e felosztásai, a nem tudatos lélektevékenységnek ez az elmélete mégis korszakalkotó volt s az aesthetikának, mint önálló bölcséleti disciplinának a megalakulását forrásában itt kell keresnünk.

Összes képzeteink feloszlanak *tudatósakra* és *nem tudatosakra*. Ha képzeteink igen gyengék vagy másokkal igen szoros összefüggésben s tehát zavarosan jelennek meg, akkor bennünk vannak ugyan, de nem jönnek tudatunkra; ezeket Leibniz *perceptioknak*, a tudatosokat ellenben *apperceptioknak* nevezi. „A lélek mindig gondolkodik. S a miként bizonyítható, hogy vannak nem észlelhető testek és láthatatlan mozgások, ép úgy vannak homályos észrevételek, melyek nem különböznek egymástól annyira, hogy tudatosakká válhatnának s emlékeztethetnénk rájuk; de bizonyos hatásokból megismerhetők”.¹ A lélek mindig gondolkodik, tehát soha sincs képzetek nélkül, habár ezek nem tudatosak is, mert — a mint Előszavában mondja — valamely substantia sohasem lehet tevékenység nélkül, „a mint nincs test mozgás nélkül”. „Az ilyen (t. i. nem tudatos) gyenge képzetek nagyobb fontosságúak, mint gondolnók. Ezek azok, melyek ezt a csodálatos valamit, ezeket az ízlésérzeteket, az érzéki minőségeket képeit teremtik, melyek *egészükben világosak, de egyes részeik szerint zavarosak*, azon benyomásokat, melyeket a környező testek ránk tesznek, azt az összeköttetést, melyben minden lény az egész világegyetemmel van. Sőt mondhatjuk, hogy e gyenge észrevételek következtében a jelen a jövővel és múlttal megtelve, s hogy minden egymással összhangban (σύμπνοια πάντα — Hipokrates) van és hogy oly áthatoló szemek, mint istenéi, a legcsekélyebb substantiában az universum eseményeinek egész sorát, *a mi van, volt és a mit a jövő hoz, olvashatják*.”²

¹ Neue Abhandlungen über den menschlichen Verstand. Philos. Bibl. 56. k.

² Neue Abhdlgn. Előszó.

Íme tehát, ezek a maguk egészében világos, de részeikben zavaros érzéki képzetek azok, melyek a Baumgarten aesthetikájának egyedurúli alapját képezik. S ha halljuk Baumgarten meghatározását, a mely szerint az aesthetika célja az érzéki ismeret tökéletessége, így kiszakítva a korabeli bölcselkedés magyarázó háttéréből, alig érthető; a pusztá definitio hallatára nincs felkeltve gondolkodásunban azon gondolatsor, melyet a Leibniz-Wolff-féle bölcelet történeti előzményeinek ismerete nyújt.

Ezért is tartottuk szükségesnek a Baumgarten értelmében vett aesthetikát, annak gyökérszálaikat az eredet forrásához visszafelé kísérni, kifejteni és kiemelni azon gondolatszállakat, melyek az aesthetikának, mint az érzéki ismeret tudományának kialakulását feltételezték és elősegítették, feleleveníteni azon bölcelettörténeti előzményeket és feltételeket, melyeknek összessége enged bepillantanunk a gondolkodás azon munkásságába, a mely az új tudomány megalapítását a bölcselkedés azon kori állapotában szükségképeni következménynek tekinti.

De kísérjük tovább a kérdést történelmi fejlődésében. A Leibniz-től elejtett fonalat tanítványa Wolff veszi fel s munkálkodása lényegileg csak a Leibniz bölceletének „pedans rendszerezése“ (Hegel: Geschichte der Philosophie III. 426. l.). De Hegel elismeri Wolff érdemeit is. Vele adva van „az emberi képzetek létező bölceleti anyagjának rendszeres kidolgozása“. E rendszerezéssel nincs kimerítve Wolff érdeme, a mely a művelődés általános elterjedése tekintetében nem méltányolható eléggé. A németek általános értelmi művelődése körül „halhatatlan érdemeket“ szerzett magának. A bölcselkedést ő tette otthonossá először Németországon *Tschirnhausen*-nal és *Thomasius*-szal, mert ők írták először német nyelven bölceleti munkáikat. Fő-érdeme azonban a bölceleti disciplinák beosztása, rendezése.¹

Wolff szerint az emberi szellem két alaptelhetsége, t. i. az ismerő és vágyó, kívánó tehetség (*facultas cognoscitiva et appetitiva*) szerint a bölcelet feloszlik *elméletire* és *gyakorlatira*. Amaz az ismeret, ez a kívánás és utálás tárgyaival foglalkozik. Az elméleti bölcelet az ismeret tárgyai, t. i. világ, lélek és isten szerint feloszlik három részre: ú. m. *koszmologia*, *psychologia* és *theologiára*. Ezeknek mindenike megint két részt foglal magában: egyik az *empiriai*, azaz tapasztalaton, másik a *rationalis*, azaz az észismereten nyugvó rész. Így van tapasztalati és rationalis *physika*, tapasztalati és rationalis *psychologia* és egy tapasztalati vagy kinyilatkoztatott és rationalis *theologia*. De e három tudomány összes tárgyainak közös tulajdonságuk az, hogy lények, azért hozzájuk csatlakozik az *ontosophia*, a mely a létező általános határozmányainak tudománya s ezért *ontosophia* vagy *philosophia prima* nevet is visel.²

¹ Hegel: *Gesch. der Philos.* III. 431. l.

² Baumgarten: *Metaphysica. Halae-Magdeburgicae.* 1739. 4. §.

A kosmologia tárgya a valóban létező világ; a lélektan a lélekről s tulajdonságairól tárgyal; a theologia az isten létének a bizonyítékaival, részben megint a lélekkel foglalkozik. E négy tudomány együtt teszi a metaphysikát; ehhez járul, mint előkészítő bölcséleti tudomány a *logika*, „methodus studendi“.

A *gyakorlati bölcsélet* feloszlik *erkölcsbölcséletre* (ethika), *természetjogra*, *népjogra* (politika) és *nemzetgazdaságtanra* (oeconomia). Ezeket a tudományokat Wolff matematikai, tisztán deductiv módon adja elő: mindig definitiókkal kezdi adott képzetekre támaszkodva; pusztán szómagyarázatok: fogalmak kifejtéséről szó sem lehet.

Végre elértünk Baumgartenhoz. De hogy az aesthetika helyét a tudományok rendszerében, továbbá fogalmát, tárgyát megérthessük, még egynehány dolgot kell előrebocsátanunk.

Baumgartennak 1739. megjelent *Metaphysica*-ja egészen a Wolff nyomdokain halad. A metaphysika azaz „az emberi ismeret első elveit tartalmazó tudomány“¹ négy részre oszlik, mint Wolffnál. Ezek: *ontologia*, *cosmologia*, *psychologia* és *theologia rationalis*.²

Minket ez alkalommal csak a harmadik rész, a psychologia érdekel. „A lélektan a lélek általános határozmányainak tudománya“³. Feloszlik két részre, ú. m. *tapasztalati és észszerű* (rationalis) psychológiára. Amaz tételeit a tapasztalatokból, ez a lélek tüzetesebb ismeretéből vezeti le következtetések által. Megkülönböztet *alsóbb* és *felsőbb ismerő tehetséget*. Az ismeret lényegileg tehát kétféle természetű: érzéki és eszes. Mindkettőnek egy külön ismerő tehetség felel meg; amaz az alsóbb, ez a felsőbb. A lélek némely dolgokat homályosan, zavartan ismer meg.

„Ez a dolgokat homályosan és zavartan megismerő tehetség az *alsóbb ismerő tehetség* (facultas cognoscitiva inferior).⁴ A homályos képzet (repraesentatio non distincta) *érzékinék* neveztetik, tehát a lélek az alsóbb ismerő tehetség által *érzéki képzeteket* (perceptiones sensitivas) ad. (Ugyanaz a gondatlan kifejezés a képzetre, mint Leibniznál!) De a lélek a dolgokat világosan is megismeri; „a világos megismerés tehetsége a *felsőbb ismerő tehetség* (facultas cognoscitiva superior).⁵

Tehát az alsóbb ismerő tehetség adja a léleknek homályos, a felsőbb a világos képzeit; amaz az érző és képzelő erő, ez az értelem és ész. Az érzelmek az alsóbb ismerő tehetség eredeti, a képzelmi képzetek (phantasia) származott képzetek; amazok az érzékektől származnak, ezek a képzelő erőtől; még pedig vagy már volt képzetek ismétlései, vagy volt képzeteknek új kapcsolatai; amazok az emlékezetből, azaz reproducáló, ezek a producáló, teremtő képzelő erőtől (phantasia) származnak.

„Jelen állapotomra s a világ jelen állapotaira vonatkozó képze-

¹ 1. §. ² 2. §. ³ 501. §. ⁴ 520. §. ⁵ 624. §.

tek *érzéklések* (sensationes).¹ Ezeknek érzékei az *érzékszervek* (aesthetica). Múlt állapotomra s a külvilág múltjára vonatkozó képzetem *képzelmi képzet, látomány* (phantasma, imaginatio, visio).² Ez a tehetség a *facultas imaginandi seu phantasia, képzelem*. A képzelem képzetei különböznek az érzéki képzetektől 1. világosságuk fokára nézve, 2. mert azok múlta, ezek jelenre vonatkoznak. A léleknek ezen tehetségei tisztán csak érzékiek s ezért az alsóbb ismerő tehetséghez tartoznak.

De vannak olyanok is, melyek közösek az alsóbb és felsőbb ismerő tehetséggel. Felfogom a dolgok hasonlóságát és különbségét, van tehát egy *facultas identitates rerum percipiendi* és egy *facultas diversitates rerum percipiendi*. Amazt *ingenium*-nak, ezt *acumen*-nek nevezi. Meier azt *Witz*, ezt *Scharfsinnigkeit* szókkal fordítja (Theoretische Lehre von den Gemüthsbewegungen überhaupt. Halle 1744. 64. §.). Mindkettő lehet *érzéki és értelmi* (sensitivum et intellectuale).³ Az i méltódó képzetet felfogom. újra megismerem, visszaemlékszem rá. Ez a *facultas reproductas perceptiones rerum cognoscendi seu memoria*; ez is lehet érzéki vagy értelmi.⁴ Van egy *facultas fingendi*, a mely a képzelmi képzeteket kombinálja; innen származnak a *fictiones*, vagy hamisak, a *chimaerae*.⁵

Jövő állapotunkra s a külvilág jövő állapotára vonatkozó képzet a *praevisio*; a tehetség pedig *facultas praevidendi*.⁶ Ennek a képzetei különböznek az érzéki és képzelmi képzetektől, 1. mert sokkal homályosabbak, 2. mert jövőre vonatkoznak. Ez a tehetség csak érzéki.⁷ A dolgok tökéletességét vagy tökéletlenségét felfogom, azaz megítélem, tehát van *ítélő tehetségem* (facultas dijudicandi); ez vagy érzéki, vagy értelmi s így az ítélet is.⁸ Az érzéki ítélet tágabb értelemben vett *ízlés*. Az értelmi ítéletet mondó a tágabb értelemben vett műbíráló (iudicio intellectuali gaudens est criticus significatu latiori); miért is »az általános értelemben vett kritika a tökéletességről vagy tökéletlenségről világosan ítéles szabályainak a tudománya«. Ha az előre látott képzetet mint már voltat felfogjuk, akkor sejtünk; tehát van egy *facultas praesagiendi*; ez is érzéki vagy értelmi.⁹ A jelt s a jelzett dolgot felfogva, összekapcsolom, ez a tehetség a *facultas signatrix*; ez is lehet érzéki és értelmi.¹⁰

A felsőbb ismerő tehetség fajai a *figyelem és elvonás*. A figyelem fajai a *reflexio és comparatio* Valamely dolog képzete az értelem által annak a *fogalma* (conceptio). A dolgok összeköttetését átlátó értelem az *ész* (ratio). A dolgok összeköttetését zavartan megismerő tehetségek, minők az ingenium, acumen, memoria sensitiva, facultas fingendi, fac. dijudicandi, expectatio casuum similium (vagyis praesagatio sensitiva), fac. signatrix sensitiva, a mennyiben a dolgok képzete

¹ 534. §. ² 557. §. ³ 575. §. ⁴ 579. §. ⁵ 589—590. §.
⁶ 595. §. ⁷ 604. §. ⁸ 607. §. ⁹ 610. §. ¹⁰ 619. §.

tének összeköttetésében az észhez hasonlók, adják az *analogon rationis*-t, a dolgok összeköttetését zavartan képzelő lelki tehetségek összességét. Ellenben ezeknek értelmi megfelelői adják az észet.¹

Ezek tehát Baumgarten szerint az alsóbb és felsőbb ismerő tehetségek fajtái, változatai. De az emberi szellem másik tulajdonsága a *kivánó tehetség* (*facultas appetitiva*).² Itélő tehetségem által (*facultas iudicandi*) valamely dolog tökéletességét vagy tökéletlenségét fel fogom; vagy jelképiesen vagy intuitive megismerem. Ezért, ha valamely tárgy tökéletességét szemlélem, az *tetszik*, a tökéletlensége *nem tetszik*; vagy pedig sem azt, sem ezt nem szemlélem, azért sem tetszik, sem nem tetszik, tehát *közönyös*. A mi tetszik, szemlélem, mint *jót*, a mi nem tetszik, mint *rosszat*. A tökéletesség szemléléséből (tetszés) származik a *gyönyör*, a tökéletlenségéből (nemtetszés) az *utálat*.³ A gyönyör oka gyönyörködtet, a gyönyört növeli a *kellemes* (*commodum*), kisebbíti a *kellemetlen* (*ingratum*); az utálatot növeli a *kellemetlen*, a *terhes* (*molestum*), kisebbíti a *kellemes* (*gratum*). »Mihi bona sunt, quibus positus in me ponitur realitas, mihi mala, quibus positus in me ponitur negatio latius sumta.«⁴ A szép, mint ilyen, a szemlélt gyönyörködteti, a rút, mint ilyen, a szemlélőnek nem tetszik.⁵ »Si conor aliquam perceptionem producere, i. e. vim animae meae seu me termino ad certam perceptionem producendam, *appeto*«. Ha pedig eltávolítását kívánom, akkor *utálok*. Tehát van *facultas appetendi et aversandi*. — Minthogy a vágy és utálat a megismerést követi, azért mint a megismerés is, a *fac. appetendi* és *aversandi* is lehet *felsőbb és alsóbb*. Utóbbiak vagy a homályos, vagy a zavart képzetekből származnak: e képzetek az *ingerek* (stimuli); a homályos képzetekből származó erősebb vágy az *ösztön* (*instinctus*), az erősebb utálat pedig az *ellenszenv* (*fuga, antipathia*); a zavaros ismeretből származó erősebb vágyak és utálat a *szenvedélyek, indulatok*. Ezekkel foglalkozik a *pathologia* három részben, ú. m. 1. *psychologia*, azok elméletét fejtegetve, 2. *aesthetica*, felköltésük, lecsendesítésük, megjelölésük szabályait tartalmazva és 3. *practica*, az ember kötelességeit adva elé.

A felsőbb ismerő tehetséget követi a *felsőbb facultas appetitiva*. A vágnak itt megfelel az *akarás* (*volitio*), az utálásnak a *nem-akarás* (*nolitio*). S itt a szabadság ethikai kérdésével foglalkozván áttér azután a *rationalis lélektanra*, a melynek tárgya nem tartozik kérdéssünkre s azért azzal nem foglalkozhatunk itt bővebben.

Ezeket tartottam szükségesnek előrebocsátani, hogy megérthessük, miért nevezi Baumgarten az *aestetikát az érzéki megismerés tudományának*.⁶ A Wolff elosztásában t. i., még pedig az elméleti bölcselben egy hízagot észlelt s az erős rendszerezés ama korszakában

¹ 640. §. ² 651. §. ³ 655. §. ⁴ 660. §. ⁵ 662. §.

⁶ Metaph. 533. §. és Aesthetica 1. §.

egészen természetesnek találhatjuk, ha ő ezt a hézagot kiegészíteni igyekezett. Az emberi ismeret az ő lélektani tanításai szerint részint homályos képzetekből (perceptio), részint tudatos, világos fogalmakból (apperceptio) áll. Ez utóbbiak előadásával a logika foglalkozik, a mely Wolff szerint nem egyéb, mint a gondolkodás formai határozmányainak schematismusa. Eddig nem volt egy oly tudomány, mely a homályos képzetekkel foglalkozott volna. Tehát nagyon kézen fekvő volt s kínálva kínálkozott az alkalom a homályos képzetek számára egy új tudományt alapítani.

Itt meg kell említenünk Dr. K. H. v. Stein egy téves felfogását.¹ „Adjuk fel azt a nézetet — úgy mond — hogy Baumgarten aesthetikája egy bölcséleti iskolai rendszerben egy hézagnak a kitöltésére keletkezett. A bölcséleti rendszerezés érdeke nála nem nagyobb, mint a szépművészetek immanens érdeke. Ezért az Aesthetica, mint a szépművészetek elmélete jelenik meg: *aesthetica sive theoria liberalium artium*. Sorakozik Dubos és Batteux íratai mellé. Batteux-vel megegyezik abban, hogy mint ez, a költészetből kiindulva a művészeteket átölelő elmélethez jut. Mint Dubos-t és Batteux-t őt is határozott művészeti jelenségek és benyomások vezetik aesthetikájához.“ Ennek a felfogásnak az éle Zimmermann és Schasler ellen irányul, de erőtlenül, szerencsétlenül. Mert Baumgartennál a rendszer érdeke annyira túlnyomó, hogy a művészeti érdek szóba sem jöhet. Nem tudjuk elgondolni, hogy juthatott Stein oly alaptalan állításokra. Azoknak mindegyike könnyű szerrel megczáfolható. Vagy csak abból a viszketegből, hogy okvetlenül újat mondjon az igazság rovására is s ne ismételje azt, mit előtte Zimmermann és Schasler helyesen elmondottak?

Olvassa el csak bárki Baumgarten Metaphisiciáját és Aesthetikáját, könnyen meggyőződhetik állításunk igazságáról. Már az a tév. hogy az aesthetikát az érzéki megismerés tudományának mondja (Aesth. 1. §.), mellettünk szól. Többi neveit, milyenek: *theoria liberalium artium*, *gnoseologia inferior*, *ars pulcre cogitandi*, *ars analogi rationis* csak záró jelben közli s mintegy magyarázatul, nehogy félre értsék kortársai, a mint megtörtént épen Stein bizonyítása szerint, midőn e definitióját: *poema est oratio sensitiva perfecta* így értelmezték: *poema est oratio perfecte sensitiva*.² Ha nem volna túlnyomó a rendszerezés szempontja Baumgartennál, miért kellene „a tudománya“ (5. §.) ellen tehető kifogások, ellenvetések ellen előre védekeznie (5—13. §.)? Miért mondaná az aesthetikát a „logika ifjabb testvérenek“ (13. §.)?

De nem szerencsés Baumgartennak Batteux-vel és Dubos-vel való szembeállítás sem. Aztán abban a vonatkozásban, melyben Stein teszi, épen nem helyes.

¹ Die Entstehung der neueren Aesthetik. Stuttgart, 1886., 346. l.

² U. o. 337. l.

Baumgarten aesthetikai szabályainak megalkotásánál első sorban csak a szónoklattant és költészettant tartja szem előtt. A szorosabb értelemben vett művészetekkel, azok osztályozásával épen nem törődik. Állításunk igazolására szolgáljon a sok közül csak egy példa. A *Metaphys.* 533. §-a így szól: *Scientia sensitive cognoscendi et proponendi est aesthetica, meditationis et orationis sensitivae vel minorem intendens perfectionem, rhetorica, vel maiorem, poetica universalis.* Így határozza meg az ő értelmében vett aesthetikát, melynek körét a felsoroló *vel* egészen kimeríti.

Hogy a tulajdonképeni művészeti érdek a rendszerező Wolffistánál mennyire háttérbe szorúl, azt már Mendelssohn is észrevette, midőn (*Gesammelte Schriften*, IV. 314.) így szól: Baumgarten aesthetikájában „a gondolatok szépségénél egyebet említve nem találunk; az alakok, vonalak, mozgások, hangok és színek szépségéről egyetlen szóval sem emlékezik meg és a tanokat és alapelveket úgy adja elé, mintha az utóbbiak szépsége semmi igényt sem tarthatna azokra“. Ez ítélet elfogadható, de egy kis helyreigazítással. Mert a festészetről és zenéről egy néhány helyen említést tesz s megpróbálja egy párszor szabályait ezekre is vonatkoztatni és kiterjeszteni. De aztán ezzel a Stein említette „művészeti érdek“ ki van elégítve s annyira háttérbe szorúl, hogy a legfigyelmesebb kutató sem képes többé felfedezni.

DR. GÁL KELEMEN.